

Vree, J., Zwaan, J., ed., *Abraham Kuypers' Commentatio (1860). The young Kuypers about Calvin, A Lasco, and the church, I, Introduction, annotations, bibliography, and indices, II, Commentatio* (Brill's series in church history XXIV; Leiden, Boston: Brill, 2005, xii + 256 (I), 398 (II) blz., €149,-, ISBN 90 04 14940 6).

In april 1859 schreef de Groningse theologische faculteit een prijsvraag uit met een nogal ingewikkelde opdracht. Men wenste niet alleen een vergelijking tussen de ecclesiologie van Johannes Calvijn en Johannes a Lasco, maar daarbij moest ook een verband gelegd worden met de persoonlijkheid en het verdere oeuvre van de twee reformatoren. Tot slot dienden hun opvattingen getoetst te worden aan de norm van het evangelie. De Leidse theologiestudent Abraham Kuypers aarzelde niet en vervaardigde in acht maanden een manuscript, dat door de Groninger theologen bekroond werd met een gouden medaille, die Kuypers voor 121 gulden te gelde wist te maken. Het eerste gedeelte van het manuscript heeft Kuypers gebruikt voor zijn dissertatie, waarop hij in 1862 te Leiden promoveerde. In deze door Jasper Vree en Johan Zwaan bezorgde editie wordt nu de gehele tekst beschikbaar gemaakt. De eerste band bevat de inleidingen, de annotaties bij de *Commentatio*, de bibliografie en verschillende indices, en in de tweede band wordt het in het Latijn geschreven antwoord op de prijsvraag gepresenteerd. De uitgave van dit manuscript moet een heidens karwei zijn geweest. Het oorspronkelijke handschrift van Kuypers is niet overgeleverd en we moeten het doen met het afschrift van een kopiist die het Latijn slecht machtig was. In dit afschrift hebben de uitgevers verder vier verschillende 'handen' ontdekt, waaronder die van de Groningse hoogleraar Petrus Hofstede de Groot en van Kuypers zelf, die vele correcties in het Latijn hebben aangebracht. Dat neemt niet weg dat het – zeker gemeten aan huidige standaards – wemelt van de fouten. De uitgevers schatten het aantal op ongeveer 3000 in totaal, zeg 10 fouten per manuscriptpagina. In een citaat van Calvijn worden maar liefst 24 'deviations' geconstateerd. Deze fouten zijn zeker niet allemaal te wijten aan de kopiist, maar voor een belangrijk deel ook aan Kuypers eigen werkwijze. Hij werkte in een enorm tempo, baseerde zich soms uitsluitend op registers, hanteerde het Latijn dat hij zeer goed beheerste op een eigenzinnige wijze en aarzelde niet willens en wetens in een tekst in te grijpen. Hij verdraaide citaten van Calvijn en a Lasco in de door hem gewenste richting. Om niet elke afwijking te moeten aangeven, gaan de uitgevers in hun inleiding uitgebreid in op Kuypers gebruik van het Latijn. Sommige zaken zijn stilzwijgend gecorrigeerd, andere worden in deze inleiding opgesomd, en weer andere wijzigingen worden in de annotaties vermeld, waarnaar in de tekstuitgave zelf door middel van asterisken wordt verwezen. De annotaties vormen feitelijk een apparaat en ik had er de voorkeur aan gegeven dit als tweede apparaat (naast de noten van Kuypers zelf) aan de voet van de tekst op te nemen. Nu moet de lezer steeds in het eerste deel de ingreep of het commentaar van de uitgevers nazoeken. De gekozen oplossing heeft als

voordeel dat de gepresenteerde tekst niet ontsierd wordt door een wirwar aan verwijzingen naar de verschillende apparaten.

In de historische inleiding beschrijft Vree minutieus Kuypers studietijd, de ontstaansgeschiedenis van de *Commentatio* en de stand van zaken op theologisch gebied, meer in het bijzonder het toenmalige onderzoek naar Calvijn en a Lasco. Vree documenteert verder Kuypers reis langs verschillende bibliotheken (er is zelfs een kaartje met het Nederlandse spoorwegnet in 1860 opgenomen) en zijn correspondentie met buitenlandse bibliotheken en geleerden (Kuyper wist de Straatsburgse theoloog Eduard Reuss ertoe te bewegen relevant materiaal voor hem te exciperen). Dit alles geeft een fascinerend inkijkje in de daadkracht en geldingsdrang van de 22-jarige theologiestudent. Inhoudelijk is belangrijk dat Kuyper sterk door de liberale theoloog Friedrich Schleiermacher beïnvloed blijkt te zijn. Deze heeft volgens Kuyper zeer juist gezien dat de kracht van de kerk in de gemeenschappelijke vergadering en nauwe vereniging van christenen in Christus lag (*in christianorum mutua in Christo consociatione et conglutinatione arcissima vim insitam ecclesiae retexit*, II:293). Dit impliceerde voor Kuyper verzet tegen de kerkelijke hiërarchie en de staatskerk. In de *Commentatio* koos hij dan ook partij tegen Calvijn en voor a Lasco. Zo werd een nieuw kerkmodel geïntroduceerd, dat nog grote consequenties binnen de Nederlandse kerkgeschiedenis zou hebben. De editie werpt nieuw licht op de gedachtewereld van de jonge Abraham Kuyper. Of dat er toe zal leiden dat veel mensen de *Commentatio* intensief zullen raadplegen, is moeilijk te voorspellen. Op het Engels van de uitgevers ('owing to months of intensively studying third parties and his own contemplation of them', I:4) en de gemaakte editoriale keuzes is misschien wel het een en ander af te dingen, maar de grote verdienste blijft dat Vree en Zwaan een belangrijke bron voor het verstaan van de meest invloedrijke negentiende-eeuwse Nederlandse theoloog toegankelijk gemaakt hebben.

Arie L. Molendijk

Holtrop, A., *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860-1939* (Dissertatie Groningen 2005, Amsterdam: Contact, 2005, 644 blz., €45,-, ISBN 90 254 1716 7).

De opvallendste zin uit Holtrops biografie van Sjoukje Bokma de Boer alias Nynke fan Hichtum alias Sjoukje Troelstra staat op pagina 13: ‘Ik heb de illusie dat ik de persoon van Sjoukje Troelstra redelijk dicht ben genaderd, maar moet daar meteen aan toevoegen dat het wezen van deze vrouw me raadselachtig is gebleven.’ Al in het begin van het boek is duidelijk dat we hier van doen hebben met een vrouw die vele namen draagt en vele gezichten heeft, maar ook met een biografie die weet en accepteert dat de werkelijkheid van een ander leven benaderd kan worden, maar niet ten diepste gekend.

Het lijkt me vanuit dit oogpunt niet toevallig dat Holtrop de lezer stof aanreikt om zichzelf een mening over Bokma de Boer te vormen, om het raadsel zelf op te lossen. Holtrop heeft voor dit boek gedurende lange jaren een enorme hoeveelheid primaire bronnen verwerkt. Het raamwerk waarover zij dit bewerkte materiaal, veelal in de vorm van citaten en parafrases, nu drapeert is een vrij simpel levensverhaal. Bokma de Boer, dochter van een Friese dorpsdominee, werd door een vriendin in contact gebracht met de rechtenstudent, Fries dichter en latere socialistenleider Pieter Jelles Troelstra. Met hem trouwde ze, kreeg ze kinderen en bouwde ze – aanvankelijk moeizaam – een bestaan op. Door hem ook kwam ze in het centrum te staan van de sociaal-democratische beweging. Daarnaast stimuleerde hij haar om te gaan schrijven voor kinderen. Aanvankelijk in Friese en later in landelijke bladen van sociaal-democratische snit ontwikkelde zij zich daarin. Ondertussen liep hun huwelijk stuk. Vanaf hun scheiding in 1907 ontplooidde Bokma de Boer zich steeds meer als toonaangevend schrijfster en recensente van jeugd-literatuur. Bestsellers als *Jelle van Sipkes Froukje*, *Afke's Tiental*, *Schimmels voor de koets* en vele uitgaven van sprookjes behoorden tot ver na de Tweede Wereldoorlog tot de populairste Nederlandse kinderboeken.

Hier en daar werkt Holtrop een thema uit (bijvoorbeeld Bokma de Boers ziekte: ‘waaraan leed Sjoukje?’ 158-168), maar over het algemeen volgt ze het leven van Bokma de Boer van jaar tot jaar, als in een kroniek. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat de condoleancebrieven die Bokma de Boer naar aanleiding van Troelstra's overlijden in 1930 ontving niet – zoals negen van de tien biografen wel zouden hebben gedaan – worden gebruikt om de figuur Troelstra ergens in een zelfstandige paragraaf diepgang te geven, maar tot een zelfstandig, op 1930 gerangschikt onderwerp worden uitgewerkt. Opmerkelijk is ook dat Holtrop van bepaalde kritische gebeurtenissen (de ontmoeting van Sjoukje en Piet, en later hun scheiding) meerdere versies uit de bronnen destilleert, waartussen ze zelf niet definitief kiest.

Deze bescheidenheid heeft grote voordelen. Ze geeft het boek lucht en openheid, niet alleen om verschillende versies van het verhaal naast elkaar aan de lezer aan te bieden, maar ook om breed en ruim aandacht te schenken aan de cultuurhistorische context waarin zich het leven van Bokma de Boer